1923-чү илдән чыхыр.

АЗӘРБАЈЧАН

Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын органы

Бу нөмрәдә

Нәриман Һәсәнзадә — Набат халанын чөрәји (повест) 3

Зејнал Хәлил — Мирзә Шәфи Вазеһи охујаркән (ше'р) 37

Илјас Әфәндијев — Маһны дағларда галды (пјес) 39

Сөһраб Таһир — Шаирин арзусу (лирик поема) 87

Әзизә Чәфәрзадә — Аләмдә сәсим вар... (роман) 90

Мәстан Әлијев — Нағыл. Тәрлан (ше'рләр) 132

Ашыг Һүсејн Чаван — Де, дағларын бу чағындан. Тамаһ (ше'рләр) 134

Күрчү поезијасындан

Карло Каладзе — Арзулу көзләрлә. Күрчүстанын маһнысы (ше'рләр) 135

Иосиф Гришашвили — Нараһатлыг (ше'р) 137

•

Әмин Әфәндијев — Достлуг көрпүсү саланлардан бири 138

Е. Бирзиннек-Упит — Күлләләнмиш бајраг (һекајә) 142

Бөјүк јазычынын анадан олмасынын 150 иллији гаршысында

Леонид Гроссман — Достојевскинин епилогу 146

•

Рза Гулијев — Вәтән бүлбүлү 153

Мидһәт Ағамиров — Ингилаб һаггында Ленин тә'лиминин Азәрбајчанда тәблиғи тарихиндән 156

Акиф Һүсејнов — Мүхтәлифлијин бирлији 171

А. Имангулијева — Әмин әр-Рејһани вә дин 194

Тофиг Һачыјев — Ана сәси. Ана сөзү . 199

Јумор 202

9

СЕНТЈАБР

1971

А. ИМАНГУЛИЈЕВА

ӘМИН ӘР-РЕЈҺАНИ ВӘ ДИН

ШӘРГ мәдәнијјәтини вә тарихини Гәрбдә тәблиғ едән, јајан, әрәб әдәбијјатыны дурғунлашмыш, көһнә ән'әнәләрдән азад едиб ону јени јарадычылыг јолуна салан габагчыл әрәб әдәбијјатынын илк вә ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири Әмин әр-Рејһанидир.

Ики дүнјанын, ики мәдәнијјәтин, Гәрблә Шәргин тәзадлары ичәрисиндә јетишиб пүхтәләшән Рејһани бүтүн јарадычылығы боју һәмвәтәнләрини Гәрбин мүтәрәгги ән'әнәләриндән, мәдәни ирәлиләјишиндән өјрәнмәјә чағырмыш, инкишаф етмиш Гәрб өлкәләри илә һәлә феодализм мәнкәнәсиндән тамамилә азад ола билмәмиш әрәб Шәрги арасында елми, мәдәни, игтисади әлагәләрин јаранмасы вә мөһкәмләнмәсинә чалышмышдыр. Бу вә бир чох дикәр кејфијјәтләринә корә Рејһанини мүтәрәгги әрәб маарифчилијини давам етдирән вә ону XX әср шәраитинә ујғунлашдыран әдәбијјат хадимләринин ән көркәмлиси адландырмаг олар. О, јарадычылығында капитализм зоракылығыны, чүрүклүјүнү ифша етмиш, јарымфеодал Шәрги керилијә, дурғунлуға гаршы мүбаризә апармаға, тәрәггијә, маарифә сәсләмишдир.

Рејһанинин маарифпәрвәр дүнјакөрүшү онун ичтимаи-сијаси әгидәсини дә мүәјјәнләшдирмишди. О, өмрүнүн сон күнләринә кими әрәб милләтинин инкишафы, тәрәггиси, бирлији үчүн чалышмыш, Гәрб мәдәнијјәтинин ән јахшы наилијјәтләрини Шәргдә дә јајмаг истәмишдир. Инсанлара сәадәт, хошбәхтлик бәхш етмәк, онлары буховлајан зәнчирләри гырмаг, јер үзәриндә әдаләт, ичтимаи бәрабәрлик вә гардашлыг јаратмаг фикирләри Рејһани дүнјакөрүшүнүн әсас гајәси иди.

Рејһани әдәбијјат аләминдә һәм чидди бир тарихчи-философ, публисист вә аловлу натиг кими, һәм дә лирик, ширин мәнсур ше'рләр, һекајәләр, повестләр мүәллифи олан исте'дадлы јазычы кими танынмышдыр. Рејһани јарадычылығы чохчәһәтлидир; о, әсәрләриндә һәјатын мүхтәлиф мәсәләләринә, дөврү үчүн чох әһәмијјәтли олан мәсәләләрә тохунмушдур. Лакин әдиб бүтүн јарадычылығы боју тәнгид атәшини әсасән ики һәдәфә јөнәлтмишдир. Бунлардан бири капитализм дүнјасынын јыртычы маһијјәтинин ифшасы, дикәри исә халгы ачыначаглы вәзијјәтдә сахлајан, әрәб милләтинин тәрәггисинә, инкишафына мане олан динин, мөвһуматын кәскин тәнгиди иди. Рејһани бүтүн һәјаты боју бу хејирхаһ мәгсәдләр јолунда чалышмыш, көһнә, чүрүк адәт вә ән'әнәләрә, дин вә мөвһумата гаршы фикирләрини билдирмәкдән чәкинмәмишдир.

Әмин ибн Фарис әр-Рејһани 1876-чы ил нојабрын 24-дә дағлыг Ливанын Фурејк кәндиндә јохсул аиләдә анадан олмушдур. Илк савады о, күнүнү Фурејк кәнд килсәсинин һәјәтиндә палыд ағачынын алтында кечирән мирзә Һури әл-Гәримдән алмышдыр. 1888-чи илдә атасы Әмини о заман Ливанда чох јајылмыш франсыз миссионер мәктәбләринин биринә гојур. Бу мәктәбдә о, танынмыш маарифпәрвәр, әрәб публисисти Наум Мукәрзәлдән дәрс алыр. Авропа, хүсусилә Франса мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә таныш олур.

Аиләнин ағыр мадди вәзијјәти Рејһанини тәһсилини јарымчыг гојуб Америкада мүһачирәтдә олан атасынын јанына

кетмәјә мәчбур едир. Нју-Јорк шәһәриндә мәскән салан Рејһани саһибкар конторунда ишләјән әмисинә көмәк етмәк вә раһиб мәктәбиндә инкилис дилини өјрәнмәклә јанашы, мүнтәзәм мүталиә илә дә мәшғул олур. Авропанын вә Американын бөјүк јазычыларынын әсәрләрини диггәт вә марагла охујур.

Франсыз сосиологу Томас Корлејин буржуа чәмијјәтини тәнгид едән, төрәтдикләри чинајәтләрә көрә һаким синифләрә иттиһамлар јағдыран әсәрләри, инкилис публисисти вә инчәсәнәт нәзәријјәчиси Чон Рескинин романтик дүнјакөрүшлү тәдгигатлары, мәшһур Америка шаири Р. У. Емирсонун Америка чәмијјәтинин јүксәк тәбәгәләрини ифша едән ше'рләри Рејһанинин дүнјакөрүшүнә, онун бир философ, публисист, әдиб кими формалашмасына бөјүк тә'сир көстәрир.

Американын чох танынмыш демократ шаири Уолт Уитменин (1819—1892) Рејһани јарадычылығына тә'сирини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Уитменин јарадычылығына хас олан никбинлик, халгын кәләчәјинә инам, тәбиәтә мәһәббәт вә инсани көзәллијә ситајиш руһунда тәрбијәләндирмәк вә с. бу кими чәһәтләр Рејһани әсәрләриндә дә өз әксини тапмыш вә даһа да зәнкинләшмишдир.

Рејһанинин ән чох севдији јазычы исә Шекспир иди. Әдиб өзү бу һагда белә дејир: «Һамыја мә'лумдур ки, Шекспирин дили Әбу-л-Әла әл-Мәәрринин* дилиндән даһа әввәл мәним дилимә вә гәлбимә тә'сир етмишдир».

Нју-Јоркда Рејһани чох ағыр шәраитдә, даим мадди еһтијач ичиндә јашајырды. Доланачаг үчүн пул газанмаг мәгсәдилә о, Бирләшмиш Штатларын әјаләтләриндә тамаша верән артист труппасына гошулур. Лакин бир ил кечмәмиш сәјјар труппа һәјаты ону тәнкә кәтирир вә Рејһани јенидән Нју-Јорка гајыдыр. 1897-чи илдә Рејһани Колумбија университетинин һүгуг факултәсинин ахшам шө'бәсинә дахил олур. Университетдәки мүһазирәләри динләмәклә бәрабәр о, ајры-ајры мүтәфәккирләрин, философларын, тарихчиләрин, јазычыларын әсәрләрини дә охујуб өјрәнир.

Бир тәрәфдән арасыкәсилмәз, чансыхычы ишин, јухусуз кечәләрин, мадди сыхынтынын тә'сири алтында үзүлмүш сәһһәтинин зәифлији, дикәр тәрәфдән әрәб дилинә, әрәб тарихи вә мәдәнијјәтинә олан дәрин мараг вә һәвәс Рејһанини јенидән Ливана гајтарды.

1898-чи илдә Рејһани Бејрута кәлир вә орта мәктәбләрин бириндә инкилис дили мүәллими ишләјир. О, бөјүк инадкарлыгла әрәб дилини өјрәнмәјә башлајыр. Аз бир заман әрзиндә Рејһани дили елә мүкәммәл өјрәнир ки, орта әср әрәб тарихчи вә әдибләринин, шаирләринин әсәрләрини охујуб баша дүшә билир. Рејһанинин ән чох мараг көстәрдији шәхсијјәтләрдән бири Әбу-л-Әла әл-Мәәрри иди. Рејһани өзү бу мүталиәләри һаггында белә јазыр: «Мән вәтәнә гајыданда өз дилими вә өз әдәбијјатымы јахшы билмирдим. Мән әрәб дилинин мағараларында долашмаға башладым... Аллаһ мәни Әбу-л-Әла әл-Мәәрри илә гаршылашдырды». Рејһанини хүсусилә валеһ едән әл-Мәәрринин «Лузумијјәт» әсәри иди. Сонралар о, өзү бу әсәри инкилис дилинә тәрчүмә етмишдир.

Узун мүддәт Америкада јашајан Рејһанијә Ливандакы вәзијјәт—ичтимаи тәнәззүл, чәһаләт, дини фанатизм чох ағыр тә'сир едир. О, Ливанда гала билмәјиб, јенидән АБШ-а гајыдыр. Лакин ағыр вәзијјәтинин шаһиди олдуғу вәтәни, әрәб өлкәләринин азадлығы вә суверенлији уғрунда мүбаризә апаран һәмвәтәнләри даим онун фикриндә олур. Рејһани бу илләрдә јаздығы мәгаләләриндән бириндә дејир ки, мәним руһум Ливандадыр. Нју-Јоркда исә мәним јалныз чисмимдир.

Нју-Јоркда Рејһани гызғын әдәби фәалијјәтә башлајыр. Илк нөвбәдә о, «Лузумијјәт»ин инкилисчә тәрчүмәсини нәшр етдирир. (Нју-Јорк, 1903) Бу тәрчүмә әсәри Рејһанини охучулара вә мүһачирәтдә олан дикәр әрәб әдәбијјатчыларына таныдыр, она илк шөһрәт кәтирир. Көркәмли Америка шаирләриндән олан Едван Марикһан бу тәрчүмә әсәри һаггында јазмышдыр: «Шүбһә јохдур ки, Әбу-л-Әла бөјүк вә јарадычы шаирдир. Онун фәлсәфәси Өмәр Хәјјам фәлсәфәсиндән даһа үстүн, даһа шәрәфлидир. Әмин әр-Рејһанинин сечиб тәрчүмә етдији рүбаиләрдә исә хүсуси бәдиилик вә зәрифлик һисс олунур».

Бир илдән сонра «Лузумијјәт» Лондонда инкилис дилиндә јенидән нәшр олунур.

Рејһани бәдии әсәрләр јазмаға инкилис дилиндә башламышдыр. Онун илк бәдии әсәри «Халид» фәлсәфи повестдир. Бу әсәрдә мүәллиф гәһрәманын дилијлә Шәрг вә еләчә дә Гәрб һәјатынын бә'зи чәһәтләрини тәнгид едир. Онун инкилис дилиндә јаздығы әсәрләр ичәрисиндә ән әһәмијјәтлиләри «Франса ингилабынын тарихи» («Тарих әс-саура әл-Фарансијја»), «Һејванлар аләминдә үчтәрәфли разылыг» («әл-Муһаләфә әс-сәласијјә фи-л-мәмләкә әл-һејванијјә») әсәрләри, «Дәринлијин занбағы» («Занбакат әл-гаур»), «Һәрәмхананин харичи» («Харич әл-һәрим») повестләри вә «әр-Рејһанијјат»а дахил олмуш бир сыра мәгалә вә ше'рләрдир. Бу китабларын јазылышы вә нәшри нәинки әрәб, һабелә Авропа әдәби ичтимаијјәтинин диггәтини Реһанијә чәлб едир.

Рејһани мүһачирәтдә олан ән мәшһур әрәб натигләриндән вә публисистләриндән иди. Танынмыш әрәб әдәбијјатшүнасларындан бири Ч. Сајдаһ Рејһанинин на-

* Әбу-л-Әла әл-Мәәрри XI әсрдә јашамыш бөјүк әрәб шаиридир.

тиглик исте'дады һагда белә јазыр: «Рејһани хитабәт курсусундә о бири мәһчәр јазычылардан тез сечилирди. Онун чох гара вә галын сачлары, чәлбедичи, марагы сәс интонасијасы варды. О, данышанда һамынын диггәтини өзүнә чәлб едир, елә бил динләјичиләри тилсимләјирди».

Мүһачирәтдә јашадығы илләрдә Рејһани Авропа вә Америкада јашајан халгларын һәјаты илә јахындан таныш олду. Мәһз белә јахын танышлығын нәтичәсидир ки, Рејһани бир чох очеркләриндә, һекајә вә мәнсур ше'рләриндә капитализм дүнјасыны бачарыгла ифша вә кәскин тәнгид едир, вәһшичәсинә истисмар олунан милјонларла халг күтләсинин һалына ачыјыр. «Нју-Јорк дамлары алтында», «Азадлығын јанында» мәгаләләри, «Белә күндә кафтар да мәрһәмәтлидир» һекајәси, «Мәһбуслар вә ја Әбдүлһәмид Афинада» пјеси, «Ну-Јорк» мәнсур ше'ри вә дикәр бир нечә әсәри бу гәбилдәндир.

Әрәб өлкәләриндә халгын һәјатыны, јашајыш тәрзини, тарихини јахындан өјрәнмәк мәгсәдилә Рејһани бүтүн әрәб өлкәләринә сәјаһәт етмәк гәрарына кәлир. Лакин башланан Биринчи дүнја мүһарибәси буна имкан вермир.

О, јалныз 1922-чи илдә арзусуну һәјата кечирир—әрәб өлкәләринә сәјаһәтә чыхыр. «Мәни мүхтәлиф сәсләр сәјаһәтә чағырыр—милләт вә вәтәнин сәси, вәтәнпәрвәрлик вә милли проблемләрин һәлли мәсәләси»—дејән Рејһанинин узаг вә узун сәфәрә чыхмагда әсас мәгсәди әрәб дөвләтләринин бирләшмәсинә көмәк етмәк иди.

Рејһани әввәл Ливана кәлир, сонра Ирагы, Мисри, Һичазы, Јәмәни, Нәчди кәзир. Һәр јердә ону бөјүк һөрмәт вә еһтирамла гаршылајырлар. Көркәмли шаирләр, әдибләр, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләри Рејһанинин көрүшүнә кәлирләр. Мисирдә әрәб шаирләринин «әмири» адланан Әһмәд Шауги, Ирагда мәшһур шаирләр Мааруф әр-Русафи, әз-Зәһәви, әл-Чаваһири онун кәлиши мүнасибәти илә гәсидәләр, мәдһијјәләр јазырлар.

Бу сәјаһәтләр Рејһанинин дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәсинә, онун јазычылыг фәалијјәтинин артмасына бөјүк тә'сир едир. Бу һагда Ч. Сајдаһ јазмышдыр: «Мүхтәлиф сәјаһәтләр јазычылыға тәзә гәдәм гојмуш мәһчәр јазычыларынын габагчыл фикирли бир авангарда, ислаһ етмә һәрәкатынын башчысына, муасир әдәбијјатын мүждәчисинә, бүтүн әрәб дүнјасында танынмыш бир шәхсијјәтә чевирди».

Әрәб өлкәләринин демәк олар ки, һамысыны кәзмәси, әрәб дөвләтләринин башчылары илә көрүшүб сөһбәт етмәси Рејһанини әмин етди ки, бу дөвләтләрин өз гүввәләрини бирләшдирмәләри вахты, һәмрә'ј олмалары вахты кәлиб чатмышдыр. Рејһани дејир: «...Әрәбләрин ән бөјүк бәдбәхтлији ондадыр ки, һәр гәбилә ајрылмаға, тәкләшмәјә чан атыр». Рејһани белә һесаб едир ки, бу бәдбәхтлијин әсас сәбәби әрәбләрин бирләшмәмәнин, һәмрә'јлијин күчүнү һәлә дәрк едә билмәмәләридир. О, һәмвәтәнләринә мүрачиәт едәрәк дејир: «Билин ки, чәһаләт һәмрә'јлијин ән гәддар дүшмәнидир».

1923-чү илдә Рејһани доғма кәнди Фурејкә гајыдыр вә онун јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврү дә бундан сонра башланыр. О, бир-биринин адынча «Мулук әл-әрәб» («Әрәб һөкмдарлары»), «Тарих Нәчд әл-чәдид» («Јени Нәчдин тарихи»), «Гәлб әл-Ираг» («Ирагын гәлби»), «Гәлб Лубнан» («Ливанын гәлби»), «Һитаф әл-аудијә» («Вадиләрин чығыртысы»), «Әнтум әш-шу'ара» («Сиз шаирләр») вә с. кими кениш шөһрәт газанмыш әсәрләрини, бир чох һекајә вә мәгаләләрини јазыр. «Рејһанијјат»ын 3-чү вә 4-чү һиссәләрини нәшр етдирир.

Јухарыда адлары чәкилән әсәрләрин чоху сәјаһәтләрә һәср олунмушдур. Бу әсәрләри јазмагда Рејһанинин әсас мәгсәди, өзүнүн е'тираф етдији кими, әрәб өлкәләрини бир-биринә танытмаг, бу өлкәләр арасында гаршылыглы әлагәни вә бирлији мөһкәмләтмәк олмушдур.

«Рејһанијјат»ын һәр чилдинин чапдан чыхмасы Суријанын әдәбијјат аләминдә һадисә олурду. «Рејһанијјат»да топланмыш мәгаләләриндә вә мәнсур ше'рләриндә мүәллиф өз мүбариз фикирләрини тәрәннүм едир, бәрабәрлик, азадлыг уғрунда мүбаризәјә чағырыр.

1936-чы илдә Рејһани бүтүн Ливаны пијада кәзир вә ахырынчы сәфәри Испанија Мәракешинә олур.

Әмин әр-Рејһани 1940-чы илин пајызында вәфат етмишдир.

* * *

Рејһани һәлә чох кәнч јашларындан диндән әл чәкмиш вә ортодоксал килсәнин тәблиғ етдији бүтүн мәрасимләри вә адәтләри рәдд етмишдир.

Әрәб өлкәләриндә дини фанатизм вә мөвһуматын һаким мөвге тутмасы Рејһанини чох нараһат едирди. О, баша дүшүрдү ки, мүхтәлиф динләрә вә аллаһлара ситајиш етмәк әрәб милләтини парчалајыр, онун мөһкәмлијини, гүввәсини зәифләдир. Рејһани дејирди: «Мән суријалы ливанлыјам. Мән әминәм ки, милләтин бирләшмәси јолунда әсас манеә дини тәрәфкирликдир».

Буна көрә дә Рејһани гаршысына илк нөвбәдә динин чүрүклүјүнү ифша етмәк, мүхтәлиф дин хадимләринин фырылдагларыны ачыб халга көстәрмәк мәгсәдини гојур. Тәсадүфи дејилдир ки, Рејһанинин илк бәдии нәср әсәрләриндән олан «Һејванлар аләминдә үчтәрәфли разылыг» повестинин дә башлыча идејасыны бу мәсәләләр тәшкил едир. Бу әсәриндә Рејһани мөвһумата вә бүтүн дини хурафатлара гаршы чыхыр. «Нју-Јорк сан» гәзети һәмин әсәр һаггында јазмышды: «Бу балача китаб суријалы кәнчләрин вә Нју-Јоркда бә'зи америкалыларын фикриндә, шүурунда һәгиги ингилаб јаратды. Охучулары елә силкәләди ки, онлар ашағыдакы фикри е'тираф етдиләр: Емил Золја өз әсәрләриндә һеч Әмин әр-Рејһани гәдәр кәскин вә сәрт олмајыб».

Бу китабын нәшри вә јајылмасы әрәб өлкәләриндә бөјүк һај-күјә сәбәб олду. Дин хадимләри мәтбуатда чох ачы тәнгидлә чыхыш едәрәк әсәрин мүәллифини аллаһсызлыгда иттиһам едирдиләр. Ливанда маронит кешишләри хүсуси бир чанфәшанлыгла әсәрин әлејһинә чыхыш едирдиләр. Һәтта Ливанын бә'зи кәндләриндә «инамы вә мәзһәби горујан чәмијјәтләр» јарадылырды. Бу чәмијјәтләрин башчылары Рејһанини кафир адландырыр вә онунла јахынлыг етмәји диндарлара гадаған едирдиләр.

Бу чыхышлара чаваб олараг Рејһани 1904-чү илдә Нју-Јоркда «әл-Мукар вә-л-каһин» («Чодар вә каһин») адлы повестини нәшр етдирир. Бу әсәрдә Рејһани руһаниләри рүсвај едир, онларын ријакарлығыны, ачкөзлүјүнү, тамаһкарлығыны бүтүн ачыглығы илә көстәрир.

«Әл-Мукар вә-л-каһин» әсәринин гәһрәманы Әбу Танус адлы бир гатырчыдыр. Мадди вәзијјәтин ағырлығы, еһтијач Әбу Танусу да башга һәмвәтәнләри кими Ливаны тәрк едиб Америкаја мүһачирәт етмәјә мәчбур едир. Лакин Америкада нә хошбәхтлик, нә дә ад-сан әлдә едә билмәјән Әбу Танус јенидән вәтәнә гајыдыр. Америкада чәкдији әзијјәтләр, гаршылашдығы чәтинликләр онун көзүнү ачыр. Лакин Ливанда да Танусун һалына ачыјан, она көмәк әли узадан олмур. Вәзијјәт елә кәтирир ки, о, евини кәндхуданын јанында киров гојмаға мәчбур олур. Бунун мүгабилиндә алдығы чүз'и мәбләғ исә јалныз дини борчларын өдәнмәсинә сәрф олунур.

Танус вәзијјәтдән чыхыш јолуну руһани атаја, кешишә мүрачиәт етмәкдә көрүр. Лакин кешиш өзү дә пулсузлугдан шикајәтләнәрәк онун хаһишини рәдд едир. Әбу Танус чох көзәл билир ки, кешишин мүхтәлиф банкларда бөјүк мәбләғдә пулу вардыр. Һәмин пул, чохлу мал-дөвләт исә халгы сојмаг һесабына әлдә едилмишдир.

Кешишләрин, мүчтәһидләрин ич үзүнә јахшы бәләд олдугдан сонра Әбу Танус бүтүн руһаниләрдән үз дөндәрир, онларын дүшмәнинә чеврилир. Онун кешиш Јусиф әл-Һурија дедији нифрәт долу сөзләри халгын ачыначаглы вәзијјәтинә биканә галан бүтүн дин хадимләринә шамил етмәк олар: «Ата сән һеч бир ачы дојдурмусанмы? Чылпағын үстүнү бир шејлә өртмүсәнми? Евсиз сәркәрданы өз евиндә далдаландырмысанмы?»

Дин хадимләринин тәзјигиндән вә чәһаләтдән әзијјәт чәкән тәкчә Әбу Танус дејилдир. Минләрлә ливанлы вә суријалы кәндли дә онун вәзијјәтиндәдир. Әбу Танус дејир: «Мән гатырлары гова-гова Ливан дағларыны енинә вә узунуна кәзмишәм. Һәр јердә, бир овуч дөвләтлиләри нәзәрә алмасаг, халгы һәјат үчүн ән вачиб шејләрдән белә мәһрум көрдүм».

Јазычы, руһани Јусиф әл Һури башда олмагла дин хадимләринин образларыны нә гәдәр нифрәт вә гәзәблә јаратмышса, Әбу Танусун сурәтини бир о гәдәр мәһәббәт вә рәғбәтлә тәсвир етмишдир. Әбу Танус ағыллы вә һазырчавабдыр. О, бүтүн кәндлиләри дә өз һагларыны тәләб етмәјә, руһаниләрин фырылдагларыны ифша етмәјә чағырыр.

Рејһани өзүнү бүтүн әрәб торпағынын оғлу сајырды: «Ливан мәним кичик вәтәним. Сурија исә бөјүк вәтәнимдир. Мән әрәб милләтинә вә өз вәтәнимә бағлыјам... Христиан дини мәним вә мәним бабаларымын динидир. Лакин мән һаггы бәрпа едәнләрин дининә ситајиш едирәм, мәним диним әрәб философларынын динидир. Әл-Гәзәли, Ибн әл-Фариз, Әбу-л-Әла әл-Мәарри кими бөјүк әрәб шаирләринин динидир. Мәним диним әрәб бирлијини мүдафиә едәнләрин, әрәбләрин шөһрәтини артыранларын динидир».

Рејһани бүтүн дини китаблары, килсә вә мәсчиди инкар едәрәк өз дуаларыны бир баш тәбиәтә үз тутараг охујур. Рејһанинин һәр күн ахшам батмагда олан күнәшә мүрачиәт едәрәк охудуғу дуа ашағыдакындан ибарәт иди:

Еј даими көзәллик, мәни өз көзәллијинлә бүрү,
Еј даими ишыг, мәнә нурундан гығылчым вер,
Еј нәһајәтсиз гүввә, мән сәндән күч алырам,
Мән сәнә өз фикрими, гәлбими ачырам,
Өз шәрәфинин боллуғуну мәндән әсиркәмә,
Мәни өз мәнбәләриндән узаглашдырма,
Сән мәним аллаһымсан, сәндән башга мәним үчүн аллаһ јохдур.

«Уншудә әс-суфијјин» («Суфиләрин һимни»), «әл-Иман вә-л-илһад» («Инам вә атеизм») адлы мәгаләләриндә вә бир сыра дикәр јазыларында Рејһани бүтүн руһаниләри, дин хадимләрини инсанларын һүгугуну горумаға, милләтләр арасында гардашлыг мүнасибәтләрини мөһкәмләндирмәјә чағырыр.

Рејһанинин дин әлејһинә олан чүр'әтли чыхышлары мәһчәр әрәб әдәбијјатынын Ч. Х. Чубран, М. Нуајмә, Р. С. әл-Һури кими көркәмли нүмајәндәләрини дә милләти фанатизм чиркабында боған динә гаршы мүбаризәјә галдырмышды. Бразилијаја мүһачирәт етмиш мәшһур мәһчәр шаири әш-Шаир әл-Гәрәви е'тираф едир ки, мән атеист дејиләм, лакин дини фанатизми ләғв етмәк үчүн лазым олса кафирлији белә гәбул етмәјә һазырам.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Рејһанинин дин әлејһинә чәсарәтли чыхышлары, хурафатын һөкм сүрдүјү бир дөврә тәсадүф едирди. Маронит кешишләри Рејһанијә лә'нәт јағдырыр, ону тә'гиб вә тәһ-

ғир едирдиләр. Бунун әксинә олараг Мисир мәтбуатында дәрч олунан бә'зи мәгаләләрдә Рејһанинин јазылары өлкәнин бирлији уғрунда мүбаризәдә «суријалы кәнчләрин дини башчылара гаршы галдырдыглары илк үсјан» адландырылырды.

Мараглы бурасыдыр ки, Рејһани бир тәрәфдән аллаһсызлыгда, кафирликдә тәгсирләндирилир, дикәр тәрәфдән исә Ливанын бә'зи мө'тәбәр шәхсләри тәрәфиндән һәгиги бир диндар кими гәләмә верилирди. Мәсәлән, мәшһур Ливан әдәбијјатшүнасы Марун Аббуд белә һесаб едир ки, Рејһани чох диндар адамдыр.

Әлбәттә, демәк олмаз ки, Рејһани динин тә'сириндән тамамилә азад иди. Сон дәрәчә диндар бир гадын олан анасы Рејһанини дә ушаглыгдан бу руһда тәрбијә етмәјә чалышмышды. Рејһанинин илк тәһсил алдығы миссионер мәктәбиндә дә килсәнин, мәсчидин, руһани вә кешишләрин нүфузу чох иди.

Рејһани «руһун өлмәзлији»нә инанырды. Бу гәдим Шәрг әфсанәсинә мөһкәм инамы олдуғундан, Рејһани материализми гәбул етмирди. Онун фикринчә материализм инсанларда «руһун өлмәзлији»нә олан инамы гырыр. Дини идеализм Рејһани дүнјакөрүшүндә дәрин көк салмышды.

Рејһани сүбут етмәјә чалышырды ки, милли мәнсубијјәт дини мәнсубијјәтдән јүксәкдир. О, аналара мүрачиәт едәрәк дејирди: «Ушагларыныза өјрәдин ки, онлар биринчи нөвбәдә әрәбдирләр, сонра исә мүсәлман вә ја христиан, јәһуди вә ја друз...». Рејһанинин фикринчә әрәбләр ислам милләтчилији уғрунда дејил, әрәб вәтәнпәрвәрлији уғрунда мүбаризә апармалыдырлар.

1931-чи илдә јаздығы мәгалә-вәсијјәтиндә Рејһани әрәб Шәргиндә јашајан һәмвәтәнләринә төвсијә едир ки, динин бирлијинә дејил, халгын бирлијинә әсасланмаг мүгәддәсдир. «Билин ки, хырда дөвләтләр әчнәбиләрин зәбтиндән јалныз бирлик вә вәһдәтлә гуртара биләрләр». Рејһани әмин иди ки, ваһид әрәб дөвләтиндә һәр чүр дини чәкишмәләрә, зиддијјәтләрә вә фанатизмә сон гојулачагдыр.

Мәтбуат нүмајәндәләринин «Сизин ән јүксәк мәгсәдиниз нәдир?» суалына Рејһани белә чаваб вермишдир: «Һәјатда мәним ән бөјүк мәгсәдим гәлбимлә, сөзүмлә, әмәлимлә вә вар гүввәмлә инсаны чәһаләт зәнчириндән, горхудан, диләнчиликдән азад етмәк, инсан әзабыны јүнкүлләшдирмәк үчүн чалышмагдыр. Мән чәһд едирәм ки, инсан әгидәсиндә олан хүлјалар вә јанлыш фикирләр дағылсын, сијаси, ичтимаи вә дини нәзәријјәләрдә олан анлашылмазлыг арадан галхсын. Мән азад тәфәккүр, азад тәдгигат, азад сөз тәрәфдарыјам».

Бөјүк сөз устасы Әмин әр-Рејһанинин бүтүн дедикләри вә јаздыглары јашамагдадыр. Әрәб өлкәләриндә Рејһанинин әсәрләри дөнә-дөнә нәшр олунур вә әрәб торпағынын һәр бир кушәсиндә севилә-севилә охунур. Азадлыг уғрунда, империалист әсарәтинә гаршы мүбаризәјә, истиглалијјәт вә мүстәгиллијә чағыран әдибин јарадычылығы бу күн дә өз актуаллығыны сахламыш вә мүтәрәгги мәтбуат тәрәфиндән кениш тәблиғ олунур.

Рејһанинин әсәрләри дүнјанын бир чох дилләринә тәрчүмә олунмушдур. О, совет охучуларынын таныш олдуғу илк әрәб јазычыларындандыр. Һәлә 1917-чи илдә Петроградда академик И. Ј. Крачковскинин тәрчүмәсиндә вә редактәсиндә Рејһанинин «Сечилмиш әсәрләри» нәшр олунмушдур. Сон илләрдә Совет Иттифагында тез-тез әрәб јазычыларынын һекајәләри, повест вә романлары тәрчүмә едилиб чап олунур. Бу тәрчүмә әсәрләринин демәк олар ки, һамысында Рејһани јарадычылығындан нүмунәләр вардыр.

Рејһани маарифпәрвәр, истe'дадлы јазычы, әрәб халгларынын мәнафеји уғрунда чалышан мүбариз бир инсан кими даим әрәбләрин гәлбиндә јашамагдадыр.